

Marxistička analiza pokazuje da se marksizam kao svijest o posredovanju proletarijata i istorije ili kao svijest o istorijskoj misli proletarijata, s jedne strane, i anarhizam kao svijest malogradanske, tj. sitnoburžoasko-klasne, odnosno kao sitnoburžoaska svijest i orijentacija, ne razlikuju samo u metodu izvođenja revolucionarnih promjena već i u samom istorijskom cilju kome one teže

HALIM MULAIBRAHIMOVIĆ

WILLIAM GODWIN — UTEMELJIVAČ EVROPSKOG ANARHIZMA

Marxistička misao danas, kao što je to neprestano činila i u svojoj prošlosti, vodi dijalog sa sobi suprotnim filozofskim i socijalno-političkim orijentacijama u cilju stalnog preispitivanja svojih vlastitih aktuelnih povijesnih pretpostavki, svog savremenog modeliranja i samoodređivanja. Jedna od takvih je i diskusija sa građanskim lijevo-orijentiranim misaonim tendencijama, među kojima anarhistička misao, svakako, zauzima značajno mjesto.

Evropski anarhizam u svojim različitim varijantama utemeljuje se u idejama koje su razradili: W. Godwin, M. Stirner, P. J. Proudhon i M. A. Bakunin.

Međutim, anarhizam kolektivističke ili anarhokomunističke orijentacije zasniva se na idejama koje je najprije i najpotpunije u evropskoj misli 18. stoljeća obradio William Godwin (1756—1836). Osnovu za ovakvu tvrdnju svakako predstavlja cjelokupno Godwinovo djelo, a u prvom redu njegova knjiga *Political Justice...* (1793), koja je, prema riječima P. C. Kegana, predstavljala manifest anarholiberalizma, odnosno jakobinistički, ili lijevo — orijentirane inteligencije u Engleskoj toga doba. Razlozi za ovako ranu pojavu anarhističke misli o čovjeku i društvu leže u društveno-istorijskim procesima, koji su veoma brzo razvili protivrječnost

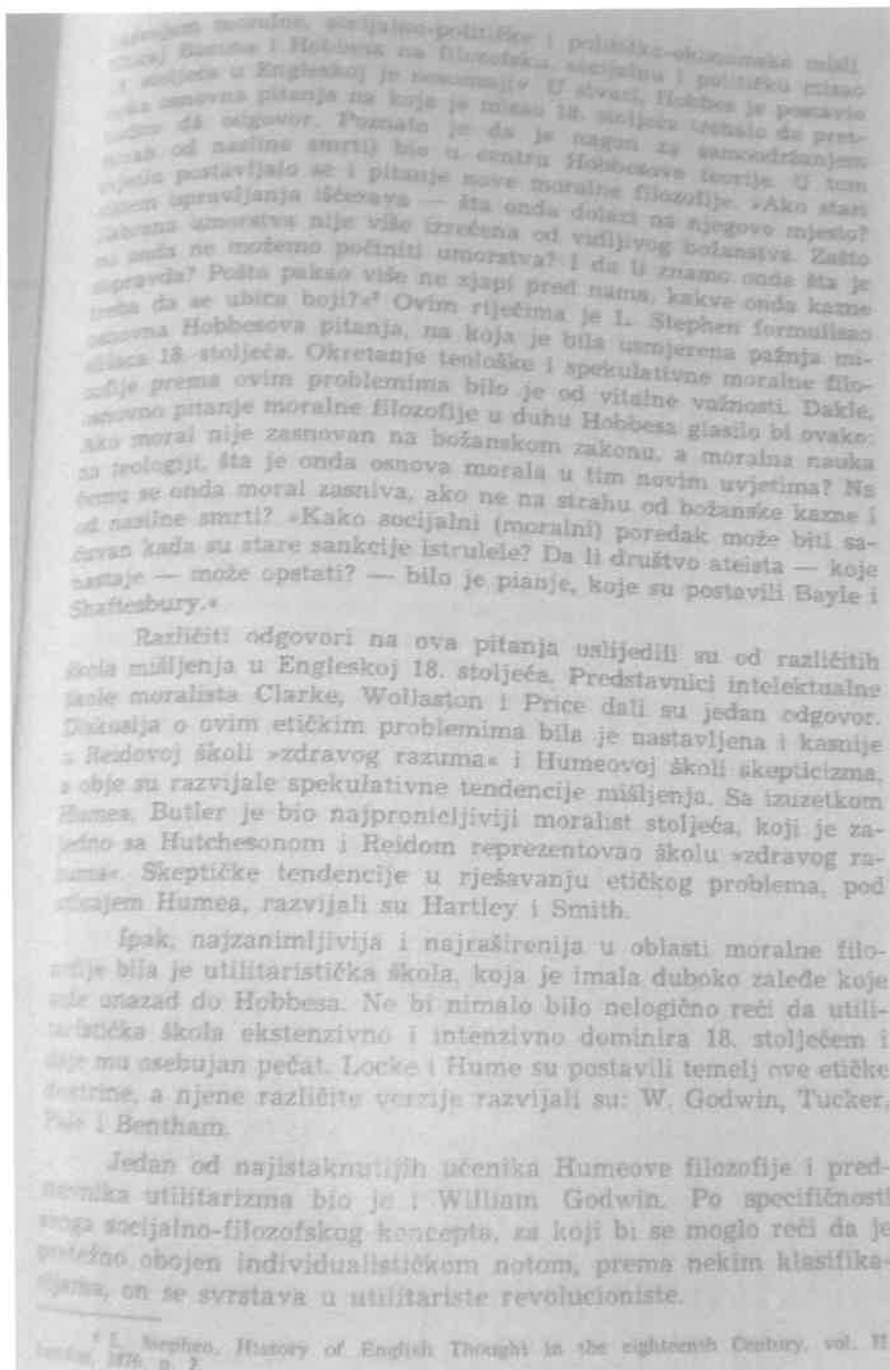
zemeja građanskog društva i političke države, a koji su se nastali izmislili u engleskoj građanskoj misli 17 i 18. vijeka. Društva koja su se razvila potovo sve moderne građanske misli, koje se kasnije uticali na tok evropskog mišljenja, kao što su: liberalizam, lagan literizam, pa i anarhizam.

Istoriografska i kulturno-filozofska istraživanja osvojila i gubila anarhističke misli i danas imaju teorijski i praktički značaj. Iz tih razloga je neophodno posvetiti pažnju učenju Williama Godwina, pri tome imajući u vidu najvažnije društveno-istorijske i kulturno-filozofske osnove na kojima je nastala i razvijala se njegova misao, a koje određuju njen karakter i jasno je distingviraju od marksizma.

Engleska druge polovine 18. stoljeća (period u kome je Godwin pisao svoja najznačajnija djela «Politička pravdnost», «Viljem Kaleb» i druga), razlikovala se u društveno-ekonomsku i političku organizaciji od evropskih država. Kapitalistički proizvodni odnosi bili su daleko ispred polukapitalističkih ili polufeudalnih odnosa koji su vladali u Francuskoj i Njemačkoj. Kapital, industrija i trgovina u Engleskoj brzim koracima su osvajali svjetsko tržište. Moderni odnosi proizvodnje razbijali su feudalne odnose i način proizvodnje koji je vladao na selu. Agrarna revolucija bila je neophodna pretpostavka za dalji razvitak Engleske, koja je ukrat trebala da postane svjetska ekonomska sila. Taj proces — putujući pod imenom prvobitne akumulacije i centralizacije kapitala i preuzimanja zemljišnog vlasništva u kapital, a zemljorednje u agrarizaciju — duboko je potresao život seoskog stanovništva. Kapital i krupan zemljišni posjed, konkurencija i nasilna eksproprijacija sitnog zemljišnog posjeda izmijenile su svojinske odnose na selu i dovele u vrlo težak položaj seljaštvo, koje je pod tim pritiskom odlazilo u gradove. Naročito je bio pogoršan položaj srednjih slojeva. Ova «tektonska» pomjeranja društveno-ekonomske i socijalno-političke strukture Engleske i duboko ogorčenje koje je zahvatilo masu seljačkog i gradskog stanovništva, koje je najteže osjetilo posljedice agrarnog i industrijskog prevrata, našle su svoj izraz u filozofskoj i socijalno-političkoj literaturi toga vremena. Ta literatura, koja se u jednom pogledu oslanjala na tradiciju prirodnog prava, jasno je izražavala racionalističke i individualističke tendencije. «Dovele su do krajnjih granica racionalizam i individualizam česta su sredstva engleske političke misli toga vremena — kaže V. P. Volgin — do konstrukcija koje su nagovještavale anarhizam 19. vijeka.» Jasno je sigurna da je ova društveno-istorijska situacija Engleske ostavila snažan pečat i na misao W. Godwina. On je kritički izrazio svoj položaj srednjih slojeva i siromašnog stanovništva.

William Godwin je svoju filozofiju razvijao u dubokom kontekstu općih filozofskih strujanja i herbe racionalizma i empirizma koja karakteriše 18. stoljeće, a Englesku i burnice i borbe

1 W. Godwin, o. citirano, preložen V. P. Volgin, Moskva, 1987, str. 10.

U oblasti političke misli u to doba u kontinentalnoj Evropi teorije socijalnog ugovora Hobbesa i Lockea. Hobbes je izvršio pitanje: da treba da izmijeni stari sistem upostavljanje ljudi između sebe. Izdvojivši prirodnu (altruizma) i protivrjetnost ljudske prirode, uspostavljanje prava čovjeka na privolan iz zajedničkog stanja i jedinstva i društva, već je to logična konsekvencija takva nastajanja državlja. Ove teorije u socijalno-političkoj misli poznate su pod imenom prirodno-pravno teorije 17. i 18. stoljeća. Razumljivo je da su Hobbes, Locke i Hume svojim filozofskim i socijalno-političkim teorijama dali pečat ovom periodu, iako su kod nekih mislilaca već javljala obrisi kritike ovih teorija i nastajanja novih socijalnih teorija.

Baconov stav scientia veri potentia, izražen jezikom političke misli glasi: Prava čovjeka jesu njegova moć. Primjenjivajući ovaj metod na politiku, to znači da izvjesna neodludiva prava čovjeka odgovaraju nepremjenljivim zakonima morala i da pravilnost ili važnosti odnosa jednog bića prema drugom i prema Bogu. Priznajući principi imaju apsolutan karakter, i oni se utvrđuju jedinstvenim ili pomoću apriornog metoda rezoniranja, sasvim nezavisno od iskustva.¹ Naravno, za političku teoriju ovaj problem odvajanja transcendentnog od konkretnih društvenih odnosa i funkcija značajniji je nego za moralnu filozofiju. Hobbesova i Lockea metafizička teorija apsolutnih prava otkrila je temeljne probleme politički sistem mora da počiva na solidnoj osnovi, bez obzira na obično mišljenje ili nekiizam političara.

U Hobbesovoj političkoj teoriji izvršena je transformacija hedonizma u politički hedonizam. Na taj način on je postao temelj nove doktrine, čija je konsekvencija bila: utilitarizam. Ova transformacija epikurejstva nagovjestila je odobranje pojedinih ne samo od onih društvenih obaveza koje ne počiva na njegovu volju već takođe, i od ma kog prirodnog cilja², ističe L. Strauss. Tako je još Hobbes nagovijestio nerješivi sukob čovjeka i društva, a njegova teorija socijalnog ugovora bila je pokušaj da se na njemu

Ova doktrina političkog hedonizma biće eksplicitno formulisana u Lockewoj teoriji kao utilitarizam. Izdvojeni pravnici revolucije od 1688 godine, njegovi spisi su postali politička teorija 18. stoljeća. Politički hedonizam postaje politički liberalizam. Locke je individualno učinio centrom ili suštinsom moralnog svijeta. On je od pravo prekrupnicu u oblasti političko-pravne i moralne filozofije. Prije njega moralna i pravna filozofija se pitala za društvo čovjeka, a sa njim ona je dala prednost pravima nad dužnostima. Svojom preferiranjem individualne isprave građanskog društva, Locke je postao prvi teoretičar modernog liberalizma i individualizma. U njegovom učenju razvije se gotovo sve moderne građanske teorije i talizma, pa tako i godvinističke, odnosno anarhističke teorije i talizma.

¹ Ibid., p. 115.

² Prirodno pravo i teorija, str. 26.

vjeku i društvu. David Hume predstavlja negaciju Lockeove prosvjetiteljske filozofije. On ustaje protiv racionalizma Lockea, tako karakterističnog za epohu prosvjetiteljstva, čiji socijalni izraz je konstrukcija teorije društvenog ugovora.

Polit-ekonomsku misao 18. stoljeća reprezentuje Adam Smith. To je doba prelaza od fiziokratije na merkantilizam — doba rađanja radne teorije vrijednosti. Interesantno je da se kod Smitha, kao i kod mnogih drugih predstavnika duha ovog stoljeća (istina, ne tako značajnih), paralelno sa konstitucijom i apolozijom konstitucije građanskog društva radala i kritika građanskog društva, naravno sa pozicija tog građanskog društva. Smithova teorija profita (odnosno viška vrijednosti) dvostruko je određena: kao apolozija i istovremeno kao kritika viška vrijednosti (profit je dohodak od kapitala i ujedno višak neplaćenog rada). Opšte karakteristike duha ove epohe su: na filozofskom planu — empirizam i prosvjetiteljski racionalizam koji sve više potiskuje skepticizam, na moralno-filozofskom — utilitarizam, na socijalno-političkom — individualizam, a na polit-ekonomskom — merkantilizam i rađanje radne teorije vrijednosti.

Istakli smo da je Hobbesov politički hedonizam prerastao kod Lockea u politički utilitarizam. Prekretnicu je činio obrat od dužnosti ka pravima čovjeka. Zato se bez dvojbe može reći da su Locke i Hume postavili temelje utilitarističkoj doktrini. Njihova filozofska teorija može se smatrati najvažnijom filozofskom osnovom Godwinovog utilitarističkog anarhističkog programa.

Napad na teoriju urođenih ideja doveo je Lockea u sukob sa intuicionalističkom školom morala, što je bilo od temeljnog značaja za različite generacije utilitarista. U duhu svog racionalizma moralna pravila Locke izvodi iz razuma. Moralno dobro i zlo su zadovoljstvo i bol. Ne postoji nijedno moralno pravilo koje ne bi moglo biti priznato od razuma. Moralnost se potvrdila kao ono što vodi ka sreći; svijest je samo naše mišljenje o saglasnosti naših postupaka sa izvjesnim moralnim pravilima, a njegova korisnost je dokazana iskustvom. Moralna istina racionalno postavljena može se demonstrirati poput matematičkih. Ljudi su objekt tri vrste zakona: božanskog, građanskog i filozofskog. Božanski zakon je proveden pomoću mogućih kazni na onom svijetu, građanski određuje ljudski kriminalitet (ponašanje čovjeka u političkoj zajednici), a filozofski — ili zakon mišljenje — određuje vrlinu i porok. Zakon boga, kao najviši, predstavlja standard za druge zakone. Ipak, Locke nije htio priznati da je spoznaja moralnog zakona, koji proizlazi iz zakona mišljenja, bila zavisna od iskustva.⁵ Ali, inače, za cijelu Lockeovu teoriju, pa tako i za teoriju moralnosti, koja je bila zasnovana na prostim idejama, važi stav da naše spoznaja vrline i zla ne može biti naučna, kao što ne može biti naučna ni spoznaja vanjskog svijeta. Mi možemo spoznati moralni fenomen i ustanoviti da

⁵ L. Stephen, nav. djelo, str. 85.

U on odgovara objektivnim činjenicama (naravno, bezimajući stvarne kvalitete). U skladu sa opštom Lockeyovom spoznajnom teorijom u moralnim odnosima, mi možemo samo uporediti određene ideje i spoznavati ideje, ne uzreći u to da li su one objektivno odraz stvarnosti. Budući da je riječ o spoznajni samih ideja, koje leže u našem duhu, Locke je izveo zaključak da bi se moralne istine mogle demonstrirati sa istom preciznošću kao i matematičke. Ali, i u moralnoj spekulaciji, kao što je to karakteristično za cijeli njegov filozofski sistem, Lockeovo učenje je bilo nekonzistentno.

Drugi veliki predstavnik Lockeove škole koji je, suprotno, ljajući se njegovom prosvjetiteljskom racionalizmu, izgradio skeptičnu filozofiju bio je David Hume. L. Stephen kaže — da «svi moraju priznati da je suština doktrine utilitarizma bila postavljena od Humea sa jasnoćom i konzistentnošću kakva nije bila utemeljena ni u jednom spisju stoljeća». «Od Humea prema J. S. Millu doktrina je uopšte bila prihvatana bez bitnih promjena». Njegov je cilj bio da postavi principe morala na takvu osnovu da ga dovede u domenu nauke. Nauka o moralu je, tako, trebala da bude zasnovana na iskustvu. To je Humea dovelo u sukob sa svim ontologijskim i teološkim spekulacijama. Odbacujući Clarkeov intuicionistički i Butlerov teološki princip, čitav problem on je radikalizirao. Razum sam u sebi ne sadrži motiv koji bi nas podstakao na akciju. Motivi naših akcija ne leže u racionalnoj, nego u nagonskoj sferi. Razum može ustanoviti adekvaciju između predmeta i naših želja, ali pravci podsticaji dolaze iz nagonско-emocionalne sfere. «Razum je — kaže Hume — i treba da bude samo rob strasti (nagona) i ne može nikada pretendovati ni na jednu drugu dužnost nego da služi i da se pokorava nagonu». Ali, s druge strane, razum mora voditi nagon. Odnos razuma i nagona je kompleksan i on determinira strukturu našeg duha. Iako Hume nije bio psiholog, njegov napad na ontologiste nije time bio umanjen. Prema Humeu moralnost ne može biti izvedena iz apsolutne istine, pošto ona ne uključuje u sebe jedan spekulativan element. Od naše prirode zavisi kako ćemo se ponašati, a ne od moralnog pravila. Svaka akcija snažno je obojena našim emocijama, što samo potvrđuje da su mudrost i moralnost subjektivne kategorije. To znači, da nauka o moralu implicira psihologiju, koja bi bila zasnovana na iskustvu. Kritičari su dopunili Humea tezom da nauka o moralu ne implicira samo psihologiju već, i sociologiju. Moralni zakon mora biti otkriven pomoću instinkta, a to znači da on mora biti eksperimentalno otkriven. Za Humea akcije su dobre ako su korisne, a nisu korisne zato što su dobre. Korisnost je za njega bila moralna snaga «privlačije». Tako on dolazi do svoje teorije simpatije, koja nastaje kao posljedica udruživanja ljudi: ljudi osjećaju nužnost života u društvu. Opšta pravila su bitna za društveni život, a njihova stvarna

* L. Stephen, *ist.*, *ist.*, str. 87-88.

† D. Hume, *Works* II, 193.

korist je u svim slučajevima razlog njihova prihvatanja. Zato su ljudi morali da oblikuju izvjesne ugovore pod pomiješanim uticajem simpatije i sebičnosti, a ti ugovori nisu ništa drugo do moralni aspekti pravednosti, čija je jedina osnova korist društva. Ove vrline — pravednosti, sebičnosti, dobrohotnosti, vjernosti, vjernošću itd. — prirodne su i rezultiraju iz djelovanja izvjesnih prvobitnih instinkata. Kohezija društva se iskazuje u kompleksnim korelacijama između razvoja pojedinačnih osjećanja, socijalnog poretka i intelektualnih pojmova naroda. Utilitaristička kalkulacija trebalo je da bude dopunjena razmatranjima rasta socijalnog organizma. Međutim, način procjenjivanja ljudskih akcija koje vode k sreći bio je problematičan, te je Humeu kao i njegovim kasnijim sljedbenicima zadavao najveće teškoće. Rješavanje ovog problema zahtijevalo je razvitak jedne naučne sociološke analize, pomoću koje će se individualne koristi i zadovoljstvo dovesti u sklad sa dobroti društvene cjeline ili sa rastom i ravnotešom socijalnog organizma. Ovu harmonizaciju ličnog i društvenog interesa, kako su smatrali interpretatori i kritičari Humeove filozofije, može da otkrije samo jedna nauka o društvu.

Sve to pokazuje da je Humeova skeptička filozofija i teorija moralnosti morala biti dovedena u neposrednu vezu sa njegovim shvatanjem društva. A njegova koncepcija društva pod uticajem skepticizma reducirala je društvo na masu nezavisnih "atoma" — individua. Izlaganje njegove moralne teorije u pojmovima socijalne filozofije je individualizam. Polazeći od individue iskustvenim posmatranjem, on nije mogao doći do pojma društva, kao što to nisu mogli ostvariti ni njegovi sljedbenici. Njemu se učinilo da svaki zakon nanosi neko zlo, zato što sprečava neka zadovoljstva, te je zato svijest uvijek protiv zakona. Ako bismo se zapitali gdje je anarhizam godwinove orijentacije dobio prve podsticaje, onda nam prethodni stav eksplicite govori da ga je on našao u Humea.

Ovaj neadekvatan pogled na društvo i istoriju ostavio je dubokog traga na Godwinovu filozofiju, posebno moralnu. Isolirani individuizam — shvatljiv iz samog sebe, a ne iz socijalnih relacija — izražavao je društveno-istorijski položaj čovjeka njegova vremena, koji je našao svoj adekvatan izraz u Humeovoj filozofiji. Zato ona ostaje temelj svih kasnijih individualističkih teorija koje društvo izvode iz čovjeka kao pojedinca.

Pored Lockea i Humea, koji su predstavljali najširu filozofsku pozadinu Godwinove teorije, na formiranje Godwinovog učenja bitno su uticali revolucionarni francuski principi Rousseaua i Hobbacha.

Iz prethodnog izlaganja vidljivo je da je na formiranje Godwinove filozofije i socijalno-političke teorije najveći neposredan uticaj ostavilo učenje Davida Humea. Koncepcija čovjeka kao percipirajućeg bića, kao bića oslobođenog tereta prošlosti, navika, tradicija i običaja, kao bića perfektabilnog, ali ne i perfektnog, i smad

Svećenik ljudskog razuma predstavlja ukidanje svih političkih institucija i oficijelnih moralnih zakona. Ovo prerastanje utilitarizma u anarhizam, kako smo naprijed istakli, još je nagovijestio Hume. Od njega je naučio Godwin da se političke institucije i zakoni temelje na »poročnom mišljenju«, te da su kao takve u dubokoj suprotnosti sa čovjekovom racionalnom prirodom, jer je sputavaju i kvare vodeći razvitak čovjeka u pogrešnom smjeru. Politička vlast — prema Godwinu — nije ništa drugo nego »regulisanje sile«. Budući da politička vlast, zakoni i njene institucije, kao i svi oblici »protokolisane volje«, ne mogu biti opravdani pred sudom razuma, Godwin, u duhu Locke-Humeove teorije, dolazi do karakterističnog zaključka — da ih treba eliminisati iz društva.

»Pierre Ramus je napisao raspravu, »William Godwin teoretičar komunističkog anarhizma«, u kojoj je akceptirao Godwina kao proteču anarhističke misli, ističe George Woodcock.⁴⁾ On je u tom smislu bio učitelj Bakunina, Kropotkina i drugih teoretičara evropskog anarhizma 19. stoljeća. Zaista, ako se uporede osnovni koncepti Godwina sa Bakuninovima i Kropotkinovim, može se konstatovati da su posljednji bili direktni nastavljači, u tom smislu, dosljedni učenici. Komparacija osnovnih Godwinovih ideja sa Bakuninovim otkriva veliku koncepcijsku podudarnost ovih anarhističkih učenja, koja su bila podstaknuta istim društveno-istorijskim događajem — francuskom revolucijom.

Istina, ne postoje dokazi da je Proudhon bio pod neposrednim uticajem Godwina, kao što je to bio Bakunin, a naročito Kropotkin, koji je studirao njegova djela. Međutim, ako se posmatra Proudhonova polit-ekonomska doktrina, koja je nastala pod uticajem engleskih polit-ekonomskih humanista: T. Hodgskina, J. Graya i dr., može se reći da postoji posredan, ali siguran uticaj Godwinovih ideja na Proudhona.

Osnovne kategorije njihovog literarnog rada: kod Godwina — pravednost, Proudhona — pravda, Bakunina — sloboda, iz kojih oni izvode svoje koncepcije, uveliko su podudarne. Kako je iz ideje pravednosti, tog prirodnog svojstva čovjeka kao racionalnog bića, Godwin izveo sve kategorije svoga sistema, tako su to učinili Proudhon i Bakunin. Svi evropski anarhisti polaze od nekog nepromjenljivog svojstva ljudske prirode i iz njega, po uzoru na Godwina, izvode kritiku postojećeg društvenog i političkog poretka, stvarajući na taj način utopiju o jednom asocijativnom poretku, uspostavljenom »odozdo« prema »goru«. Njegov politička organizacija završava u konfederalizmu. Ono što karakteriše Godwinovu konstrukciju i način njenog izvođenja biće svojstvo i evropskim anarhistima, a to je — prosvjetiteljski racionalizam, koji vjera u čovjeka kao racionalno i moralno biće, kome je od prirode dato da se pridržava maksima, tako karakteristične za epohu prosvjetiteljstva, koja je svoje pravo filozofijsko utemeljenje i obrazloženje dobila u Kantovom

⁴⁾ William Godwin. A biographical study. London, 1946, p. 234.

katagorijskim imperativu. Kritika privatne svojine kao temelj za
 etičke i političke zaklade bila je očito izražena i kod Godwina.
 Na toj kritici dalje će insistirati Bakunin i Kropotkin. Pored utica-
 jem Godwina, Bakunin je kritikovao i pozitivna prava kao institu-
 ciju privatne svojine i političke organizacije društva i anarhizam da
 govori u pozitivno-pravnom smislu riječi nema odaklehi prava, ali
 ne kao privatni pojedinac već kao asocijativna individua, tj. indi-
 vidua koja je sastavni dio jednog autokritičkog asocijativnog porетка.
 Ovdje se pokazuje razlika između komunističkog (kolektivistič-
 kog) i individualističkog tipa anarhizma. Treba napomenuti da se
 kod Godwina nije date obje mogućnosti. Pod Godwinovim uticajem
 kolektivistički anarhizam Bakunina i njegovih alijedbenika bio je
 protiv svih institucija i autoriteta modernog društva, kako ekonom-
 skih, tako pravnih, političkih i religioznih. Jedino u čemu se razli-
 kuje kolektivistički tip evropskog anarhizma od godwinizma jest
 sredstva socijalnog preobražaja. Nasuprot Godwinovom intelektual-
 nom buntu, zasnovanom na prosvjetiteljskoj poziciji, evropski
 anarhisti ove orijentacije bili su za revolucionarno nasilje, koje
 treba da dovede do komunalnog asocijativnog porетка. Za ovaj or-
 jentaciju politika je bila izražavanje volje naroda na maloj terito-
 rijii; da se ona ne bi otuđivala u obliku nekog spoljašnjeg autoriteta.
 Mali broj igrao je značajnu ulogu u njihovim političkim idealima.
 Zajednička ovoj orijentaciji bilo je odbacivanje teorije društvenog
 ugovora.

Pored ovog anarho-komunističkog uticaja u Evropi, Godwin
 je izvršio snažan uticaj i u Engleskoj na socijal-utopističku i libe-
 ralno-humanističku misao. R. Owen je u praksi pokušao da reali-
 zuje Godwinovu ideju kooperativnog društva. Pored toga, pod dje-
 lničnim Godwinovim uticajem nastala je i jedna socijal-utopistička
 ili, kako je Marx naziva, humanistička škola političke ekonomije,
 sa T. Hodgkinsonom na čelu.

Kao što se iz navedenog mogla vidjeti, Godwina nesumnjivo
 pripada zasluga za utemeljenje i razvoj čitave jedne socijalno-politi-
 čke orijentacije u engleskom i evropskom mišljenju nazvane so-
 jedničkim imenom — anarhizam. Pored ovoga, njegov misao utjecaj
 se i na socijal-utopijaku misao toga vremena.

U »Teorijama o višku vrijednosti« Marx imenuje Godwina
 socijalnim reformatorom 18. stoljeća. Prema tome, s druge strane,
 njegova praktična zasluga za rađanje i razvoj socijalističkog po-
 kreta nije neposredna i tako značajna, da bi se pozitivne negle
 da su neki rezultati, do kojih je on došao, mogli biti neposredno
 ugrađeni u nauku socijalizma. Ali, ako se, s druge strane, njegov
 misao posmatra, kao što je to ona u izvjesnom smislu i bila, kao
 jedna, ne baš konsekventna i doktrinarno, nego, više romantičarska,
 ali zato prvi put u isstoriji socijalne misli radikalno ili bolje reče
 destruktivno provedena kritika građanskog društva, onda je ona vrlo
 daleka prethodnica za raščišćavanje terena koji je bio mogućnost

Oni su se razvijali kroz razne faze, od prvobitnih ideja koje su proizašle iz društvenih promjena, do potpunog razvijanja. Godwin je jedan od najvažnijih predstavnika ovog pokreta. Oni su se razvijali kroz razne faze, od prvobitnih ideja koje su proizašle iz društvenih promjena, do potpunog razvijanja. Godwin je jedan od najvažnijih predstavnika ovog pokreta.

Međutim, ova društveno-politička orientacija je, naravno, kao i svaka druga, građanskog društva, sa negativnim aspektom i ona je negativna. Njena radikalnost u stvari proizilazi iz negativnosti koja je rezultat društvenih odnosa, ne u potpunosti u mogućnosti njegove realizacije i političke emancipacije. A to društvo koje je nastalo kao rezultat razvoja onih društveno-političkih odnosa, kao i građanskog društva, koje se do danas može vidjeti u svakom dijelu građanskog društva kao takvog. Konkretno, to znači da ono nikada nije bilo potpuno realizovano u stvari, ali je bilo potpuno realizovano u ideji kao društveno-političko uređenje, kao društvo koje je nastalo kao rezultat razvoja onih društveno-političkih odnosa, kao i građanskog društva. Marksistička analiza pokazuje da se marksizam kao društvo nije nikada potpuno realizovao u stvari, ali je bilo potpuno realizovano u ideji kao društveno-političko uređenje, kao društvo koje je nastalo kao rezultat razvoja onih društveno-političkih odnosa, kao i građanskog društva. Marksistička analiza pokazuje da se marksizam kao društvo nije nikada potpuno realizovao u stvari, ali je bilo potpuno realizovano u ideji kao društveno-političko uređenje, kao društvo koje je nastalo kao rezultat razvoja onih društveno-političkih odnosa, kao i građanskog društva.